

LANTMÄTERIETS ROLL I STATSFÖRVALTNINGEN

ANDERS WÄSTFELT

DEN 28–29 MARS 2023 hölls konferensen *Karl XI, reduktionen och lantmäteriet* på Kungl. Vitterhetsakademien i Stockholm. Fjorton forskare presenterade olika infallsvinklar på utvecklingen av lantmäteriet och den roll det kom att spela för förvaltningen under de sista decennierna av 1600-talet. Dessutom framfördes ett par renodlat historiska bidrag som fördjupade perspektivet på Karl XI, reduktionen och förändringarna av statsförvaltningens organisering.

Bidragen i denna volym utgår från dessa presentationer och spänner över ett vitt fält – från det dåvarande lantmäteriets konkreta arbete med kartläggning, via analyser av enskilda kartor till övergripande förändringar inom politiken. Flera av bidragen framhåller också skattelaggingens och reduktionens betydelse för Sveriges ekonomiska utveckling. Genom att förena bidrag av forskare i historia, historisk geografi och agrarhistoria, skapas en förståelse av hur lantmäteriarbetet bedrevs och hur dess verksamhet såg ut i en specifik samhällelig kontext: 1600-talets stormaktstid, absolutism och Karl XI:s envælde.

I början av 1600-talet hade Gustav II Adolf skapat en lojal adel genom utförsäljningar och förläningar av säterier, där adeln åtnjöt skattefrihet, men till följd av detta sjönk skatteintäkterna till kronan. Tillsammans med ett kostsamt krigande och expansionen av riket blev ekonomin allt svagare. Under 1600-talet var jordbruket vid sidan av inkomster från bergsbruk och tullar en betydande intäktskälla för kronan. Att kartlägga landets resurser i avsikt att lägga grunden för beskattning och förbättringar av lantbruket hade ett stort värde.

Lantmäteriet, som kungen grundade 1628, karakteriserades under sitt första årtionde av ett idogt arbete med geometriska kartläggningar av byar och städer. I huvudsak karterades skatte- och kronohemman,

men även ett flertal godsinnehav kartlades på privata initiativ. Intresset för den storskaliga kartläggningen avtog dock runt 1650. Än idag är det oklart vad som var det egentliga syftet med den första omgångens geometriska kartor. Av instruktionerna till lantmäteriet framgår att kontroll av hur jordskatterna överensstämde med det faktiska jordinnehavet var av vikt, men vad som är känt idag genomfördes denna kontroll aldrig i stor skala. Däremot var närvaron av lantmätarna och vetenskapen om att markerna karterades en del av en kontroll-dimension som är svår att bortse ifrån.

I det glest befolkade land som Sverige var under 1600-talet var det ett sätt för kronan att visa sin närvaro, men också en möjlighet för centralmakten att »se« vad som pågick i landet. I den första instruktionen skrivs att det ska skapas en »synopsis däruti . . . H.M.K. skall kunna alla landskaper och städers lägenhet för sina ögon ställa kunde«. ¹ Något som rimmar väl med uppfattningen att konungen, som Guds utsände att förvalta kronan, hade absolut makt.

Lantmäteriets första stora insats bidrog dock inte till ökade skatteintäkter. Vid mitten av 1600-talet utvecklades lantmäteriets verksamhet i andra riktningar: de geografiska kartorna, som täckte så stora områden som län, framställdes i högre utsträckning samtidigt som de detaljerade, geometriska karteringarna på gårds- och bynivå minskade i antal, möjligen som en konsekvens av indragna kostnadsersättningar för lantmätarnas resor.

Fram till den westfaliska freden 1648 grävde det omfattande krigandet djupa hål i statens finanser. Det krävdes en förbättring av ekonomin för att få landet på fötter. Karl X:s Reduktionskollegium 1655 var ett första försök till detta genom införandet av fjärdepartsräfst. Räfssten innebar att adelsmän som erhållit förläningar skulle ge tillbaka en fjärdedel av dessa. Denna reduktion kom att kallas Karl X:s reduktion.

Vid Karl X:s död 1660 var Karl XI bara fem år gammal och både reduktionen och lantmäteriets verksamhet kom mer eller mindre att pausas. Karl XI:s förmyndarregering tycks inte ha sett något värde i att fullfölja Karl X:s reduktion eller att vidareutveckla användningen av lantmäteriet. Det låg helt enkelt inte i högadelns intresse att detta skedde – och den hade stort inflytande under denna tid.

När Karl XI (1655–1697) själv kom till makten 1672 var hans första prioritet att försvara Skåne som danskarna försökte återta. I slaget vid Lund 1676 (skånska kriget 1675–1679) vann den svenska hären; båda sidor drabbades visserligen av stora förluster i liv men detta innebar en vändning som möjliggjorde för Karl XI att rikta intresset mot den interna förvaltningen. I detta arbete fick lantmäteriet en ny roll. Eftersom staten var hårt skuldsatt prövade kronan 1680 återigen att ta tillbaka egendom som förlänats adeln genom reduktion. En åtgärd var att införa förbud mot inrättande av säterier med säterifrihet (skattefrihet). En annan var att istället för att följa ingångna avtal, omvandla tidigare överlåtna egendomar till livstidsförlänningar och när dessa gick ut låta egendomen återgå i kronans ägo. Det ledde till ökande skatteinkomster.

Genom dessa åtgärder minskades alltså de mest förmögna adelsfamiljernas jordegendomar och inflytande i syfte att värna statens och kronans ekonomiska intressen. Detta skedde under en kung som utvecklade enväldet i absolutismens tid. Genom att också kraftigt öka nyadlandet växte tjänstemannaadeln snabbt, vilket fick högadelns ståndpunkter att minska i inflytande.

Reduktionsbeslutet betydde också att alla grev- och friherreskap drogs in till kronan. Kartläggning av dessa blev ett nytt och viktigt inslag i lantmäteriets verksamhet och kom att kallas reduktionskarteringar. Uppdraget var avsett att ge legitimitet åt indrivning. Skattläggning av soldattorp var också en viktig uppgift samt skattläggning av kronans skogar och allmänningar under denna period.

Under Karl XI:s regeringstid tilltog det politiska spelet om maktfördelningen mellan stånden. Kungen spelade ut olika delar av adeln mot varandra. Tjänstemannadelen var mer intresserad av att få sina löner utbetalda i pengar, medan högadeln tidigare kunnat försörja sig på jordränta från sina stora godscomplex. När nu gårdar och gods i och med reduktionen drogs in till kronan resulterade det i att högadeln, kronan och skattebönderna kom att förfoga över ungefär en tredjedel var av det totala gårdsantalet. Tidigare hade frälset haft kontroll över cirka 60 procent av gårdarna. Ojämligheten inom adelsståndet, men också mellan stånden i riksdagen, minskade därmed över tid.

I det följande presenteras några exempel på vad som framkom vid konferensen och vad boken inrymmer. Förutom fördjupade beskrivningar av händelseutveckling och orsakssamband i förvaltningen, finns ett rikligt antal exempel på detaljerade analyser av lantmäteripraktiker och kartanalyser av enskilda platser och trakter utifrån reduktionskartor.

Efter reduktionskarteringarna och mot slutet av 1600-talet återupptogs lantmäteriets allmänna karteringsarbete med uppdraget att »nu göra klart allt«, det vill säga alla områden som inte blev karterade under den första halvan av 1600-talet eller under reduktionskarteringen samt alla de provinser som erövrats under 1600-talets krig. Ett exempel är hur inrättandet av lantmäterikommissioner sker för att lösa denna uppgift, vilket Haik Thomas Porada beskriver i sitt bidrag. Ett ytterligare uppdrag var att färdigställa småskaliga kartor över varje landskap och län i hela landet. En stor del av arbetet med karteringarna utgjordes av frälsegårdar som tidigare inte kartlagts. För att konstruera de geografiska kartorna användes både de äldre och de yngre nyupprättade geometriska kartorna (1:4000) som underlag. Ambitionen var alltså att nå fram till ett geografiskt heltäckande kartverk som inkluderade alla delar av landet, även de nyvunna provinserna samt alla gårdar i hela landet. Inom det »gamla Sverige« inrättades parallellt regionala lantmäterimyndigheter, vilket däremot inte skedde i provinserna.

Kartor skulle produceras i olika skalor som kunde ge både överblick över hela län och detaljerad information om gårdar och gods. Så färdigställdes under Karl XI till exempel Mälarkartan av kartografen Carl Gripenhielm.

Lantmäteriet kom också att användas till allehanda andra privata och statliga mätningssuppgifter. Konkreta problem med milstenar med felaktiga distansangivelser skulle korrigeras. Vägar som var alltför branta eller kurviga kunde nu med precision och noggrannhet förbättras, dels genom att mäta upp avstånden korrekt, dels genom att rätta ut väglinjer. Detta är exempel på hur lantmätarnas kunskaper användes för att förbättra infrastruktur och därmed effektivisera tidsåtgång och beräkning av kostnader för transporter, något Lisa-

Maria Cambladh visar på i sitt bidrag. Privatkarteringar kunde också genomföras på lantmätarnas lediga tid. Inte sällan fanns det skäl för markägare att låta upprätta kartor för att kunna påvisa minimala arealer och dåliga resurser, vilket Mats Höglund diskuterar i sitt bidrag.

Utöver detta användes kartläggningarna vid byte av mark, konsolidering av säterier och jordvärdering, som låg till grund för korrekta byten av mark med olika kvalitet. Lantmätarna var kommenderade av landshövdingarna att delta i dessa aktiviteter i fält för att kontrollera att det gick rätt till. Rätten att bilda säterier upphörde 1682. Så småningom växte ett regelverk för flyttning av säterier fram, vilket gjorde det möjligt att omorganisera säteriernas arrondering. Vid dessa omorganiseringar hade kartläggning av säterierna en nyckelroll, vilket närmare beskrivs i Göran Ulvängs bidrag.

Kronans strävan att kartlägga markanvändningen och skattlägga sameland visar dock att det trots uppbyggnaden av ett lantmäteri inte gick att genomföra en komplett kartläggning i de nordligaste delarna av riket på samma sätt som i södra och mellersta Sverige. Det var helt enkelt för stora områden och blev för kostsamt att kartera. Lösningen på beskattningsfrågan blev istället fixerade kollektiva grundskatter som utgick från samebyarna, vilket närmare beskrivs i Jesper Larssons bidrag.

Bland reduktionskarteringens kartor finns också exempel på gårdar som inte legat i laga läge enligt det äldre solskiftets principer, det vill säga inte varit tegskiftade enligt lagen. Frågor om äldre jordskiftet diskuteras av Kristofer Jupiter utifrån en sådan reduktionskarta i Ullavi by i Närke.

Förutom omorganisering och effektivisering under Karl XI:s envælde införde kungen även ett remissförfarande inom statsförvaltningen i syfte att undvika ogenomförbara beslut. Genom att ge berörda parter möjlighet att framföra åsikter ett i tidigt skede vart det enklare att följa upp besluten och se om de sedan blivit korrekt verkställda, vilket berörs i Björn Askers bidrag.

Lantmäteriets inrättande och utveckling i början av 1600-talet hade startats utifrån ett tvetydigt mål, och vad vi vet kom det aldrig till praktisk nytta för beskattning eller omstrukturering av markanvändning.

Genom reduktionskarteringarna kom däremot lantmätarna och kartorna att användas vid jordvärdering, vilket visar nyttan med lantmäteriet när det användes för att genomföra reduktion och skattläggning i syfte att förbättra ekonomin.

De kartografiska och juridiska erfarenheter som erhöles genom reduktionskarteringarna kom att lägga grunden för en kunskapsuppbyggnad i fastighetsreglering och kartläggning, vilken senare utvecklades för att omskifta jord under 1700- och 1800-talens stora skiftesreformer.

NOTER

† Ekstrand 1901, s. 1.

REFERENSER

- Ekstrand, Viktor 1901. *Samlingar i landmäteri. Första samlingen. Instruktioner och bref 1628–1699*, Stockholm.
- Ferrara, Vincenza & Anders Wästfelt 2025. »An ancient olive tree in the garden, Mapping the deep history of land use from a singel image«, *Geocarto International* 40 / (1). <https://doi.org/10.1080/10106049.2025.2471090>.
- Karsvall, Olof, Kristofer Jupiter & Anders Wästfelt 2023. »Fenced open-fields in mixed-farming systems: Spatial organisation and cooperation in southern Sweden during the seventeenth century«, *Journal of Historical Geography* 80, s. 18–31.
- Rystad, Göran 2001. *Karl XI. En biografi*, Lund: Historiska Media.
- Tollin, Clas 2021. *Sveriges kartor och lantmätare 1628 till 1680. Från idé till tolv tusen kartor*, Antikvariska serien 58/Skrifter utgivna av Riksarkivet 43, Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien & Riksarkivet.